

पारिजातको साहित्यिक यात्रा

सरस्वती नेपाल
नेपाली शिक्षा बिभाग

सार

तत्कालीन सत्ताको जग हल्लाउन खोज्ने क्रान्तिकी अगुवा, स्त्री मुक्ति आन्दोलनकी नेतृ पारिजात आफ्नो प्रतिष्ठा स्थापना गर्ने उच्चस्तरीय साहित्यकार हुन्। उनको समग्र भूमिका संकलन गर्न नसके पनि उनको साहित्यिक विकास व्यक्तित्वको सम्बन्धमा चर्चा परिचर्चा गर्ने आँट गरिएको छ। त्यति मात्र नभई उनका जीवनका घटनाहरूबाट सिक्नु पर्ने कुरा धेरै छन्। पारिजातले भोगेका कष्टकर समयले, वातावरणले देश विदेशका विद्वान लेखकहरूका कृतिका अध्ययनले, प्रगतिशील सोचले महान बनाउने सिकाउनेछ। उनको अनुकरणीय सामाजिक व्यक्तित्व र साहित्यिक व्यक्तित्वले विद्यार्थीहरूलाई बौद्धिक वर्गहरूलाई, मार्गदर्शन गर्ने छ।

मुख्य शब्दहरू

अनुभूति प्रधान, मिथकीय प्रयोग, सत्यको निर्विकल्पता, बहु आयामिक, विश्व साहित्यको कोषे ढुङ्गा,

परिचय

पारिजात नेपाली साहित्यकी अनुपम प्रतिभा, अग्रणी र मुर्धन्य, प्रगतिशील, प्रतिभाशाली व्यक्तित्व हुन्। उनले असल साहित्यकार बन्ने उर्जा कम्युनिष्ट पार्टीको सक्षम सदस्यता लिएपछि प्राप्त गरेकी हुन्। केही साहित्यकार र समालोचकहरूले, उनको मूल्याङ्कन गरी “विशिष्ट साहित्यकार”का रूपमा चर्चा गरेका छन्। वि.स. १९९८ मा दार्जिलिङको लिङ्गिया चिया बगानमा उनी जन्मेकी हुन्। उनले पारिजात फूलबाट प्रभावित भएर आफ्नो नाम पनि पारिजात राखेकी हुन्। न्वारानको नाम विष्णु वाइवा हो। उनी कला प्रिय थिइन्, संगीतमा बढी दिलचस्पी रहने, प्रकृतिप्रेमी र एकान्तमा बस्न मन पराउने उनका प्रवृत्ति थिए। उनलाई साहित्यप्रति आकृष्ट हुने वातावरण

दार्जिलिङको प्राकृतिक सौन्दर्यबाट मौलाउँदै आएको हो। नेपाल प्रवेश गरेपश्चात शहरको परिवेश साहित्यिक व्यक्तिहरूको सम्पर्क, घरको शैक्षिक गतिविधिबाट अध्ययन गर्ने, मनन गर्ने, चिन्तनशील बन्ने आदत बसेको हो।

प्रारम्भिक शिक्षा दार्जिलिङमा सकेर नेपाल प्रवेश गरेकी उनले काठमाडौँ आएर स्नातकसम्म अध्ययन गरी स्कूलमा शिक्षिका भएर काम पनि गरिन् तर क्रोनिक बाथरोगले सताएकाले उनले जागिर छोड्नु परेको हो। स्वाभिमानी, स्पष्ट, निष्ठावान, निडर पारिजात प्रतिभाशाली लेखिका हुन्। नारी जागरण, नारी मुक्तिका निमित्त, निरन्तर लागि रहने बचेराबास नामक संस्था खोलेर कैदी आमाबाबुका बालकहरूलाई प्रेम प्रदान गर्ने, सेवा गर्ने सचेत व्यक्ति हुन्। असहायहरूका आफन्त बनेर, सबैलाई चकित बनाएकी

हुन्। त्यति मात्र नभएर उनी अन्याय भोगिरहेका, उत्पीडन खेपिरहेका निमुखा मानिसहरूका निमित्त आफू अग्रसर बनेर न्याय दिन लगाउने दयाकी मूर्ति हुन्। प्रसाई, नरेन्द्र (२०५७)।

उनका प्रारम्भिक समयमा लेखिएका कृतिहरू व्यक्तिवादी, निराशावादी जीवनलाई शून्यदिशातिर धकेल्ने देखिन्छन्। त्यस पछि प्रगतिवादलाई पछ्याएपछि उनका कृति जनताका निमित्त वा जनपक्षीय, खारिएका विचारहरू भन्कृत भएका हुन्। साहित्याकाशमा चम्किलो तारा बनेकी परिजातले गरिबी र उत्पीडनमा बाँचेका हज्जारौं लाखौं जनताको पक्षघर बनेर सौन्दर्य-चिन्तनको विकास गरेकी छन्। परिजात स्वयं समयअनुसार रूपान्तरण हुँदै गएकी हुन्। जीवनलाई संघर्ष ठानेर योद्धाको रूपमा लडिरहने उनको जीवन युनौंयुगको जनतालाई पढ्न योग्य छ, बुझ्न योग्य छ। बाल्यवस्थादेखि नै, तेह्रवर्ष नपुग्दै पारिजातको मन प्रेम-प्रसंगमा भौतारिएको देखिन्छ। प्रेम-प्रसंगलाई वैवाहिक जीवनसित संलग्न गर्ने आँट नआएर त्यो प्रसँग सेलाएको देखिन्छ। त्यसकै फलस्वरूप उनी बाथ रोगले अस्वस्थ बन्दै गएकी हुन्। शारीरिक रूपमा कमजोरी भए पनि बौद्धिकता भने भन्नु भाँगिँदै गयो, मिथकीय प्रयोग हुँदै गएको देखिन्छ। उनी नेपालका साहित्यकारका कृति मात्रै पढ्दिन थिइन्, उनी पढ्थिन् नीत्से, लगायतका कृतिहरू। ती कृतिका कारणबाट उनले अर्को फड्को मारेकी हुन्। यसैबाट उनका विचारहरू अनुभूति प्रधान देखिन्छन्।

पारिजातको सामाजिक यात्रा

साहित्यिक व्यक्तित्व र सामाजिक व्यक्तित्वले गर्दा उनको तुलना अरुसित हुन नसक्ने कुरा विदित छ। उनलाई शैशवकालदेखि नै समाजको सेवा गर्ने र साहित्यमा बढी रुचि राख्ने प्रकृति थियो। स्वतन्त्र प्रतिभाकी धनी, कसैको आशा नराख्ने, नडराउने, सक्तो अरुको सहायता गर्ने, संघर्षशील, स्वाभिमानी भएका कारण उनी व्यक्तित्वशाली बन्दै गएकी हुन्। उनको विभिन्न समाजसेवीहरूसित बराबर सम्पर्क भइरहन्थ्यो। उनीहरूका विचार अध्ययन गर्थिन्। राजनैतिक व्यक्तित्वहरूसित त्यतिकै मित्रता थियो, साहित्यकारहरू उनको अभिन्न सहयोगी थिए नै। यिनै कारणले गर्दा उनको सामाजिक व्यक्तित्व चुलिएको हो।

पारिजात वाल्यावस्थादेखि नै समाजसेवामा जुट्ने संकल्प गर्थिन्। उनमा विद्यार्थी जीवनमा त मानवीय भावना जागरुप भएको देखिन्छ। उनी अन्ध सामाजिक क्रियाकलाप

संस्था संलग्न हुने गर्थिन्। तत्समयमा त्यति सक्रियता भने देखिँदैन। २०१८ सालका “रोदीघर” संस्थामा उनको पहिलो प्रवेश हो। लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र लेखनाथ पौड्यालका कृति अध्ययन गरेर उनलाई सामाजिक कार्य गर्न, समाजसुधार गर्ने प्रवृत्ति बढ्न लागेको देखिन्छ। २०२३ सालको उनी “राल्फा” समूहमा प्रवेश गरेकी हुन्। त्यो समूह क्रान्तिकारी समूह थियो। दादागिरी देखाउने, व्यक्तिवादी सिद्धान्त बोकेको, आक्रोस खालको आवाज निकाल्ने, साना साना कुरामा बढी उत्तेजित हुने, विद्रोहात्मक प्रवृत्तिका र राज्य सञ्चालन गर्न शासकको आवश्यकता नचाहिने उद्देश्य देखिन्थ्यो। शर्मा, चन्द्र (२०५१)। यस संस्थाद्वारा पारिजातमा क्रान्तिकारी प्रवृत्ति, आक्रोशित आवाज निस्कन थालेका हुन्। केन्द्रिय व्यक्तित्वकी धनी पारिजातमा पुरानो चलनबाट फुत्केर धैर्य सचेतता, निर्भिकता, क्रान्तिकारी चेतना फस्टाउँदै गयो। यी विशेषता ग्रहण गर्न उनलाई निकै लामो समय भएलु परेको देखिन्छ।

न्यायप्रेमी, अन्याय नसहने, संघर्षशीलपन जन्मजात स्वभाव थियो पारिजातको। उनी ‘नेपाल मानव अधिकार संगठन’मा सदस्य बनिन्। त्यस संस्थामा उनी सक्रियताका साथ काम गर्न थालिन्, उनका कार्यको मूल्यांकन गरी उनलाई केन्द्रीय उपाध्यक्ष बनाइयो। उनी ‘अखिल नेपाल महिला संघ’को अध्यक्ष पदमा निर्वाचित भइन्। त्यस पदमा स्थापित भएपछि उनले महिला जागरणसम्बन्धी उनीहरूको हक खोज्ने कार्य, महिला हित र सामाजिक कार्य गरेर आफ्नो उचाइ बढाइन्। ‘वामपन्थी महिलाहरूको संयुक्त मञ्च’ ‘अखिल नेपाल महिला मञ्च’को अध्यक्ष बनिन्। उनी बन्दी सहायता नियोगकी संस्थापक अध्यक्ष बन्न पुगिन्। उनले जेलमा दुःख भोगेको महिलाहरू र बालकहरूको हितका लागि, उनीहरूको स्वास्थ्य लाभका लागि, उनीहरूको अधिकारका सुरक्षित राख्नका लागि जेलको अध्ययन गरिन्। त्यहाँ उनले प्रशस्त सुधारका काम गरिन्। सुवेदी, होम (२०५१)।

उनी ‘इन्द्रेणी सांस्कृतिक समाज’ को मानार्थ अध्यक्ष बनेर अरुले गर्न नसकेका काम धमाधम गर्न थालिन्। यसरी उनी भन्नु लोकप्रिय बनिन्। समाजको विकासमा हर्दम् लाग्नाले उनको भन प्रतिष्ठा बढेको देखिन्छ। अनेकौं सङ्घ संस्थाहरूमा संलग्न रहनाले मानव अधिकारवादी अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाहरूमा पनि उनको परिचय बढ्दै संलग्नता बढ्न थालेको हो। यसरी उनको सामाजिक व्यक्तित्व फस्टाएको हो।

पारिजातको साहित्यिक यात्रा

अत्यन्त भावुक र प्रकृतिप्रेमी पारिजात महान् साहित्यकार हुन्। उनको साहित्यिक यात्रा कविताबाट भएको हो। शुरूको कविता संग्रह 'आकाङ्क्षा' हो। पारिजातका अरु कविता र 'वैसालु वर्तमान' कविता संग्रह प्रकाशित भएका छन्। उनको साहित्यको प्रथम मुहान कविताबाट फस्टाएको हो 'आदिम देश' २०२५, 'सडक प्रतिभा' २०३२, साल्मीको बलाकृत आंशु २०४३ र 'बधशाला जादाँ आउँदा' कथा संग्रह छन्। आदिमा देश र सडक प्रतिभा कथाहरूमा मानिसका अपरिष्कृत भावना उद्दिप्त पार्ने मूल्यहीन निस्प्रयोजन जीवनको व्याख्या गरेकी छन् भने 'बधशाला जादाँ आउदाँ'मा जीवनमुखी चेतना प्रष्टिएको छ। उनका आत्मकथाहरू 'धुपी सल्ला र लाली गुराँसको फेदमा', 'एउटा चित्रमय शुरुवात' र 'अध्ययन र संघर्ष' प्रकाशित भएका छन्।

उपन्यासहरूमा चर्चित उपन्यास 'शिरीषको फूल' हो। अरु उपन्यास 'महत्वहीन बैँसको मान्छे', 'तोरीबारी बाटा र सपनाहरू', 'अन्तर्मुखी', 'उसले रोजेको बाटो' 'पर्खालभित्र' र 'बाहिर', 'अनिँदो पहाडसंगै', 'परिभाषित आखाँहरू' र 'बोनी' छन्। पारिजातले कविताबाट साहित्यको सिर्जना गर्ने मुहान खोलेकी छन्। २०१४ सालमा 'आकाङ्क्षा' कविता संग्रहको प्रकासन भएको छ। यस संग्रहमा प्रेमप्रसंग समवेदना प्रष्टिएका छन्। केही विचार प्रधान कविता पनि छन्। जसले यथार्थवाद भल्काएको छ। पारिजातमा अस्तित्वाद र विसंगतिवाद प्रष्ट्याउने कविता छन्। विश्वको कुण्ठित र वितृष्णाग्रस्त जीवनहरू, जुन नेपाली मानसिकता भन्दा अलग छन्, मानवीय संवेदना, आदि देखिन्छ। उनले जीवनलाई हारजीतका रूपमा पनि हेरेको देखिन्छ।

'वैसालु वर्तमान'मा आधुनिक समाजवादी यथार्थवादको फलक पाइन्छ। बुर्जुवा प्रतिक्रियावादी र सामन्ती साङ्ग्लोबाट मुक्ति चाहने उनको आशय हो। नेपाली समाजका गरीब वर्ग, पीडित वर्ग, तलमाथि, उच्च मध्य र तल्लो श्रेणीका पेशा, प्रक्रिया आदिका समुच्च रूपमा प्रस्तुत गर्न चाहेकी छन्। शासकहरूले जनतामाथि गरेकाशोषण, पिटाइ, काम लगाइ देखेर उनीहरूको मुक्तिका लागि स्वतन्त्रताका स्वरहरू पनि उगेलेकी छन्। प्रायः गरी उनी नारीहरूले भोग्दै गरेको उपायहीन अवस्थाको लेखाजोखा गरी त्यस्ता अवस्थामा पुर्जाउने पुर्जावादीहरू हुन्, जो सामन्ती संस्कारका छन्, भन्दै त्यस्ता व्यक्तिप्रति असन्तोष प्रकट गर्छिन्, पुराना पद्धतिको विरोध गर्दै त्यस प्रवृत्तिको भागेदारी

नहुन, मुक्तिको बाटो अवलम्बन गर्न तर्खर गर्छिन्।

पारिजातको व्यक्तित्वको अध्ययन गर्दा उनका साहित्यिक व्यक्तित्वभन्दा सामाजिक व्यक्तित्वमा भन्नु चुलिन्छन्। अर्को पक्षले हेर्ने हो भने समाजिक व्यक्तित्वभन्दा साहित्यिक व्यक्तित्वमा बढी अगाडि छन्। सामाजिक संघ संस्थामा काम गर्दा उनका उच्चस्तरिय व्यक्तिदेखि तल्लो स्तरका व्यक्तिसित भेटघाट, कुराकानी, सरसल्लाह हुन्थ्यो, आफ्नो खरो स्वभाव देखाउने, निर्भीक तरिकाले बोल्ने, सही कुरा पत्ता लगाउने, एउटा नेतामा हुनु पर्ने गुण भएकी स्पष्ट वक्ताका रूपमा उभिने सशक्त मुक्ति सेनाकी अध्यक्ष देखिन्छन् उनी। साहित्यिक व्यक्तित्व अध्ययन गर्न उनका रचनामा प्रवेश गर्नुपर्छ। बुजुक वर्ग नै चाहिन्छ। किनकि समय समयले उब्जाएका अभिव्यक्तिहरू बुझ्न कठिन नै पर्छ। कतै बिम्ब प्रयोग, कतै प्रतिक्रियात्मक, कतै व्यङ्ग्यशैली साहित्यका विशेषता हुन्। जेहोस् पारिजात व्यक्तित्वशाली व्यक्ति हुन्। नारी भएका नाताले उनले नारीले भोगेका कष्टहरू बुझेकी छन्। जस्तै नारीले भोग्नुपर्ने मासिकधर्मको दुःख परायालाई आफ्नो बनाई पुरुषको इच्छानुसार बच्चा जन्माउनु, मर्त्यो भने धुस्धुस् रुनु, कराउनु, चिच्याउनु, व्रततीर्थ, पूजाआजा गर्न तत्परता देखाउनु पेट कसेर काम गर्नु आदि नारी जातिले भोग्नु पर्ने विवशता कोट्याएकी छन्। प्रधान, नयना (२०३८)।

“असंख्य मान्छेको मनको संसार असंख्य ग्रह नक्षत्रहरू अटाएको आकास जस्तो अथवा एउटा सिङ्गो महासागर जस्तो असंख्य घटना, स्थिति, मनस्थिति तथा अनुभूतिहरूले भरिएको हुन्छ। प्रत्येक मान्छेको जीवन जति जति बाँच्दै गयो, उति उति अनुभवहरूको एउटा विसाल काव्य बन्दै जान्छ। सन्तुष्टि-असन्तुष्टि, दुःख सुखका तीता मीठा असंख्य संस्मरण र सम्भनाहरूलाई महासागरबाट एक एक थोपा पानी हल्केलामा लिए जस्तो मात्र लिन सकिन्छ। महासागर खन्याउन सकिँदैन। जीवनका टुक्रा टुक्रा पक्षहरूलाई अक्षरमा गाँस्नु कलमबद्ध गर्नु संस्मरण लेख्नु हो।”

मानिसले आत्मकथा लेख्दा जीवनका घटेका सबै सत्य घटनालाई प्रस्तुत गर्न सक्दैन। जीवनका टुक्राटुक्रा पक्षलाई मात्र उल्लेख गर्ने गर्छ भन्ने हो। उनले भोगेका घटनाहरूलाई आत्मकथामा छलेकी छन्, ढाँटेकी छन्। उनले भोगेको जटिल जीवन र अनुभूतिलाई समेट्न सक्ने सम्भाव्यता देखिँदैन। दुःखले सुख ल्याउँछ, विपत्तिले संपत्ति भनेभै पारिजातको बाल्यकाल संकटमय स्थितिमा गुञ्जेको देखिन्छ। उनी वाल्यावस्थादेखि नै चाहना विपरीत भावुक

बन्नु, कल्पना डुबिरहनु, सम्वेदनशील देखिनु, कलिलै उमेरमा प्रेम गर्नु र त्यसकै पीडामा छट्पटिनु, आफ्नो जीवनसाथी चयन गर्नु नसक्नु र त्यसैलाई घाउँको रूपमा जीवनभरि कोट्याइरहनु, काठमाडौंमा आएर पनि व्यवस्थित रूपले रहन नसक्नु, अपराधबोधी मानसिकता विकास हुनु जस्ता प्रवृत्ति देखिन्छन्।

यी सब समय समयका प्रवृत्ति थिए। पारिजातको दृष्टिकोण परिवर्तन हुँदै गएको देखिन्छ। उनी साहित्य कस्तो हुन्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर दिन्छन्, “दर्शन र साहित्य छुट्टाछुट्टै विषय हुन्, साहित्यको सिर्जना अध्ययनले मात्र हुन्छ।” उनलाई कतिपय व्यक्तिले प्रेमबाट धोका पाएकी हुन् भनेका छन्। त्यसको उत्तरमा उनी भन्छिन्, “म प्रेमबाट धोका पाएकी होइन, भागेकी हुँ।” उनका उपन्यासहरू वस्तुनिष्ठ, यथार्थ चित्रण, कलात्मक छन्। उनका उपन्यासमा यही कुरा पाइन्छ, वैचारिकता छुट्टाछुट्टैका छन्। उनकै भनाइमा “साहित्यमा वैचारिकता भएर मात्र हुँदैन कला पनि चाहिन्छ।” तर उनका लेखाइमा वैचारिकतामा कमी कमजोरीपन देखिएका छन्। यस्तो हुनु तत्कालीन राजनैतिक परिस्थिति पनि हो। जे भए पनि उनी आफ्ना विचारमा अडिग हुने व्यक्ति चाहिँ हुन्। अलौकिक प्रतिभाकी धनी पारिजात तत्कालीन प्रशासनले देखाएको प्रलोभनमा अलिकति पनि लचकता देखाइन्। साहित्यका विभिन्न विधा र विभिन्न विषयमा कलम चलाउने उनी सशक्त लेखिका हुन्। भन उपन्यासकारका रूपमा त उनको विशिष्टता नै प्रष्टिएको छ। उनलाई तत्कालीन वातावरणले प्रभाव र साथ दिएको थियो। त्यसैले उनका त्यस्ता, उत्कृष्टता भल्कने कृतिहरू निस्केंका हुन्।

“देशकाल परिस्थिति एवं समाजिक अवस्था यस्तो निर्णायक तत्त्व हो, जसले मानिसका असीमित मास्तिष्कीय क्षमतालाई पनि सापेक्ष बनाइदिन्छ।” हुन पनि व्यक्तिको चेतनाको विकास मास्तिष्कबाटै हुन्छ, त्यही साहित्यमा प्रष्टिन्छ। पारिजातको साहित्यिक यात्रा विभिन्न चरणमा देखिन्छ। शून्यवाद, विसंगतिवाद, अराजतावाद, अस्तित्ववाद, प्रगतिवाद हुन्। पारिजातका उपन्यासहरूका पात्रहरू उनले बाँचिरहेको परिवेशका पात्र र सजीव चरित्रहरू हुन्। प्रसाई, नरेन्द्र (२०५७) ।

विचारकहरूका नजरमा पारिजात

‘श्रीरीषको फूल’ उपन्यास पत्याइनसक्नु किसिमको राम्रो छ। शून्यवादी दर्शनको गहन सिद्धान्त यति सुन्दर, सहज,

सुकिलो रूपमा उपन्यासको रूपमा व्यक्त गरिएको मैले आजसम्म थाहा पाएको छैन। ‘श्रीरीषको फूल’ पनि द सेटिङ्ग सन जस्तै हाम्रो शब्दकोषमा एक विशेषण बन्न जाने छ। “अस्वस्थ अवस्थामा नेपाली उपन्यास साहित्यमा क्रान्ति ल्याउने एउटा उपन्यास ‘श्रीरीषको फूल’ व्याख्याले श्रीरीषको फूल जकडिएको त छ। यसमा वर्गीय संघर्षको अलिकति पनि छिटा छैन। क्रान्तिको पहल भने गरेकी छन् (दिक्षित, २०२३)। ‘श्रीरीषको फूल’ को दर्शन र विचार जन साधारणमा आउनु पर्ने बाध्यता छैन। नभए पनि आइदियो। अहिले यही नै बाध्यता भयो।” तत्कालीन वातावरणले गर्दा ‘श्रीरीषको फूल’मा क्रान्ति मात्र छ। आजको मानव जीवन संघर्षमय विरोधाभास पूर्ण भएकाले त्यस उपन्यासमा केही भनाइ सहनु परेको हो। उनले समाजमा जे देखिन्, त्यही कुरालाई प्रष्टयाइन्। उनलाई अरुको मन लाग्ने कुरा लेख्नु थिएन। लेख्नु थियो सत्यवस्तु र उनकै इच्छाका कुराहरू। उनी चेतनशील थिइन्, उनको चेतना अनुसार लेखिन्। त्यति मात्र होइन उनी आत्मविश्वासी, संघर्षशील र सभ्य थिइन्, जुन विचार मार्क्सवादले मात्र दिन सक्छ। शुरुदेखि नै उनमा प्रगतिशील चिन्तन थियो, मार्क्सवादको बीज रोपिएको थियो भन्ने बुझिन्छ। कतै कतै उपन्यासकार पारिजात चिप्लिएकी पनि छन्। ‘बैँसकोका मान्छे’ उपन्यासमा उनी नेपाली यथार्थ जीवनको व्यापकतालाई समेट्न बिर्सिन्छन्। ‘श्रीरीषको फूल’ पछि उनका औपन्यासिक पाइलामा बृहत्तर रूपमा विकास हुन थालेको देखिन्छ। ‘तोरीबारी बाटा र सपनाहरू’ उपन्यास समाजको समस्यालाई प्रष्टयाउने र कारण देखाउने अगुवाको रूपमा देखिन्छ। समाजमा देखिएका अन्धविश्वास, रूढिवादी चिन्तन जस्ता प्रवृत्तिलाई परिवर्तन गर्नुपर्ने कुरा औल्याएको पाइन्छ। यस उपन्यासद्वारा पारिजातले ठूलो पर्खाल भत्काउन सफल भएकी छन्। किनभने तत्कालीन पञ्चायती व्यवस्थामा गुञ्जिरहेको थियो। आफ्नो देश, व्यवस्थामा आँच आउँन नदिन सकभर प्रयास थियो नै। समाज घोर अन्धकारमा थियो, न शिक्षा, न ज्ञान केही नभएको हुनाले अन्धविश्वासमा बेरिनु सिवाय अर्को उपाय थिएन। समाजका ठूला ठालुहरूका चेपमा गुञ्जिरहनु नै महान्ता थियो।

त्यस समयमा पारिजातले ‘तोरीबारी बाटा र सपनाहरू’ लेख्नु ठूला आँट हो, उनको साहस हो। उनले सोभ्रै तत्कालिन सामन्ती संस्कारको विरोध गरेकी छन्। यस उपन्यासमा गाउँका गरीब निमुखाहरू आफ्नो ज्यान जोगाउँन घर छोडेर भागेका छन्। सत्ताधारी व्यक्तिहरूलाई उनी अनुहार र स्वभावले हिंस्रक जनावर बाघको संज्ञा दिन्छन्। तत्समयका

नारीवर्गले सहनु परेको अचाक्की यस उपन्यासमा उल्लेख छ। अर्काका घरमा दासी बनेर बस्ने नारीले मकै, भटमास र बोडीको पात मात्र खानु परेको, दिनभरी घाँस काट्न जङ्गल जाँदा शरीर भरी जुकाले टोकेको कारुणिक कहानी पारिजातले सुन्न र हेर्न सकिनन्। उनीहरूको उद्धारका निमित्त नै यो उपन्यास लेखिएको हो भन्ने सकिन्छ। यसरी नारी वर्गले भागेको यातना साहित्यमा उतार्नु कम साहस होइन। पारिजातले सोभै जनप्रतिनिधि घरको अर्थ लुट्ने कार्यप्रति छेद हानेकी छन्, छली विज्ञापनले जनताका आँखा छल्ने प्रवृत्तिप्रति त्यति कै पहरेदार बनेर हुड्कार गर्छिन्। त्यसमा शोषकहरूले साधारण जनतालाई शोषण गरेर दास जस्तो व्यवहार गर्दथे। हत्या, आतंक फैलाएर दोषका भागी गरीबहरूलाई नै बनाउँथे। गरीबहरूले उनीहरूको डड्का सहनु पर्थ्यो। नागरिकले आफ्नै देशका मानिसबाट सहारा पाउँदैन थियो। कतै दुःख पोस्ने ठाउँ थिएन। निम्न वर्गको पीडा खोतल्ने साहसी व्यक्ति थिएन। त्यसैले पारिजातको शुरुशुरुका व्यक्तिवादी चिन्तन त्याग्दै सामूहिक चिन्तनतिर कलम प्रखर बन्दै गएको हो। मानिस वातावरणले परिवर्तन हुन्छ भन्ने कुरा पारिजातका लेखनीले प्रष्ट पारेको छ। उनी बालक शोषणका विरुद्धमा उभिन्छिन्। उनमा असन्तुष्टि भावनाहरू नकारात्मक नभएर सकारात्मक परिवर्तनका लागि अधि बढेको देखिन्छ। यस्तो हुनु समाजिक यथार्थको द्योतक हो। उसले रोजको बाटो उपन्यासमा त पारिजात छिपछिपे पानीबाट निस्केर निर्मल पोखरीमा स्नान गरे जस्तो भइन्। मास्के, महेश (२०५१)।

सबल पक्ष

पारिजातलाई सात्र र नित्सेका विचारभन्दा फरक विचारधाराका रेजिस देब्रे, चेग्वेभाराका कृतिले धेरै प्रभाव पारेको हो। उनीबाट नै प्रभावित भएर उनले 'निस्सतारता र निराशा मात्र त जीवन होइन रहेछ' भन्ने सोच बनाएकी हुन्। रोल्फा प्रवेशपछि उनी यथार्थवादी, समाजवादी, व्यक्तिहरूबाट परिवर्तित भएकी छन्। अनि यथार्थतिर लम्किएकी पनि हुन्। त्यसपछि उनी प्रगतिवादतिर उन्मुख भइन्। 'शिरीषको फूल' उपन्यास लेखेवापत पारिजातले मदन पुरस्कार प्राप्त गरेकी छन्। यस कृतिले पारिजालाई चर्चाको शिखरमा पुऱ्याएको छ। सन् १९९२ मा अमेरिकाको मेरिल्यान्ड विश्वविद्यालयले शिरीषको फूल उपन्यासलाई आफ्नो पाठ्यक्रममा राख्यो, अंग्रेजी अनुवादको रूपमा। यस उपन्यासलाई इटालियन, फ्रेन्च र अन्य भाषामा अनुवाद गरिँदछ। त्रि.विले पारिजातले थाहै नपाई 'शिरीषको फूल'लाई आफ्नो पाठ्यक्रममा राख्यो। साभा प्रकाशनले तेस्रो

संस्करणदेखि छापिराखेको छ। 'शिरीषको फूल' पारिजातको कमाइ हो। उनले आफ्नो कृतिमार्फत् मानिसले भोगेको आर्थिक संकट हटाउने, रोग, शोषण, दमन जस्ता प्रवृत्ति हटाउनु पर्छ भन्ने, श्रमजीवि वर्गलाई राष्ट्रको सम्पत्तिमा सहभागी बनाउनुपर्छ भन्ने, उनीहरूलाई सम्पूर्ण पक्षको मालिक बनाउन खोज्ने देखिन्छ।

दुर्बल पक्ष:

'शिरीषको फूल' उपन्यासका पात्रहरू केही निस्सार अतीततर्फ घिसिन खोज्छन्। कुनै भविष्यतिर। यस्तै अन्योलको तानातानी छ पारिजातको चेतनामा। पारिजातका कविताहरू निराशाजनक छन्। पारिजातको 'बैशको मान्छे' आकारहीन, रूपहीन, मात्र जस्तो लाग्छन्। कविताहरू सिकारु जस्ता मात्र छन्, 'शिरीषको फूल' उपन्यासलाई समीक्षकहरूले नकारात्मक दृष्टिले हेरेका छन्, शिरीषको फूल कामै नलाग्ने कृति हो, कागतको फूल हो, उनी रोगले थलिएकी हुनाले थला परेकी थिइन्, कुनै पनि कुरालाई स्वस्थ मगजले सोचन पनि गाह्रो थियो। त्यसकै असर हो उनले सोचेको जीवनलाई निरर्थक ठान्नु, निस्सार ठान्नु जस्ता कुरा हुन्। विसंगति बोध र समाजिक जीवनको विडम्बनाले उनलाई ग्रसित पारेको हो।

निश्कर्ष

पारिजातले साहित्यिक नाम कमाइन्, समाजमा प्रतिष्ठित बनिन्। पुरस्कार र सम्मानहरू पनि प्राप्त गरिन्। के कथा, के उपन्यास के आत्मकथा, के निबन्ध कति छन् कति, उनी लेखेर अघाउँदैन थिइन्। शरीर असक्त भए पनि मनकी वीर थिइन्, विचारमा बलिई थिइन्, विभिन्न संघसंस्थामा आबद्ध रहेर समाजको सेवा गरिरहिन्।

उनले साहित्यको समाजको निमित्त आफ्नो जीवन समर्पण गरिन्। त्यसको नतिजास्वरूप समाजले के पायो? त्यसको लेखाजोखा गर्नु अत्यावश्यक छ। पारिजातको जीवन, मानिसको भविष्य निर्माण गर्न सदैव तत्पर रहनु, सिद्धान्तनिष्ठ हुनु, जीवन् जगतका लागि संवेदनशील बन्नु, स्वार्थ त्याग्नु, विभिन्न संघसंस्थामा संलग्न रही उनीहरूको स्थान उच्च बनाउन चाहनु, शरीर अशक्त भएर पनि कलमवीर हुनु, निष्ठावान् हुनु, अर्काको सम्पत्तिको लोभ लालचा नगर्नु आदि हो। लेखेर प्रसिद्धि कमाएकी हुन्। अथवा यी माथिका विद्याहरू लेखेर नेपाली साहित्यको इतिहासका लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा पछिकी दोस्रो स्थान ओगट्ने प्रथम महिला हुन् यिनी। पारिजातलाई साहित्यकार बन्ने प्रेरणा

सरस्वती नेपाल

कहाँबाट भयो ? उनको साहित्यको विकास यसरी भएको छ : उनी सानै छँदै आमाको मृत्यु हुनु, बाबुको क्रूर सभाव र उनका धर्म-दर्शनका कहानी सुन्नु, डा. बाबुको आफूजस्तै बनाउने चाहना हुनु, पारिजातलाई मन नपर्नु, सानै उमेरदेखि प्रकृतिप्रेमी हुनु, एकान्त प्रिय हुनु, दाजु शिवको असामयिक निधन हुनु, आर्थिक अवस्था खराब हुनु, दुःखमा पि्लिसनु, आफ्नो देश छोडेर नेपाल प्रवेश गर्नु, दार्जिलिङमा नेपाली भाषाको बाहुल्य हुनु, प्रेम-प्रसंग असफल हुनु, त्यही कारणले स्नायुरोगले अस्तव्यस्त हुनु, विभिन्न स्वदेशी र विदेशी साहित्यकारहरूका कृति पढ्नु, विभिन्न संघसंस्थाहरूमा सकृयता साथ काम गर्नुले उनलाई नेपाली साहित्यकी शिखर व्यक्तित्व र समाजिक व्यक्तित्व सफल बन्न गएको हो भन्ने बुझिन्छ।

पारिजातलाई सर्वोत्कृष्ट व्यक्ति बनाउने दार्जिलिङको परिवेश हो। त्यहाँ नेपाली भाषाको बाहुल्य थियो र नेपाली साहित्यका प्रखर व्यक्तिहरूको बासस्थान पनि हो। त्यसले पारिजातलाई प्रभाव पारेको हो। त्यसै विश्व परिवेश पनि उनका निमित्त प्रभावकारी थियो। साहित्यमा तोल्सतोई, दास्तोभस्की, चेखोभ, बाल्जाक, डिकेन्स साहित्यकारहरू कला र सौन्दर्यको खोजी गर्न थालेका थिए। उनीहरूका कृतिहरूको अध्ययनले उनी बढी प्रभावित भएकी हुन्।

नेपालको परिवेश पनि गए गुञ्जेको थियो। नेपाली जनताले कुनै पनि अधिकार नपाएका अवस्थामा राजतन्त्र विरोधी स्वरमा मिलाउने पारिजात कलमवीर बन्न पुगेकी छिन्।

सन्दर्भ सामग्री

प्रसाई, नरेन्द्र (२०५७) : पारिजातको जीवन कथा, काठमाडौं: एकता प्रकाशन,

प्रधान, नयना (२०३८) : पारिजात.. जीवनी, व्यक्तित्व र कृतिको संक्षिप्त अध्ययन, अप्रकाशित सोधपत्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर

मास्के, महेश (२०५१) : पत्रमा पोखिएकी पारिजात, स्मृति ग्रन्थ, स्मरण खण्ड, काठमाडौं स्मृति केन्द्र

प्रसाई, नरेन्द्र (२०५७) : पारिजातको जीवनी, काठमाण्डौं : एकता पब्लिकेशन

सुवेदी, होम (२०५१) : शिरीषको फूल प्रकाशनताकाका पारिजातका केही धारणाहरू, काठमाण्डौं : एकता पब्लिकेशन

शर्मा, चन्द्र (२०५१) : तीन पत्र पारिजातका, पारिजात स्मृति ग्रन्थ, काठमाण्डौं: पारिजात स्मृति केन्द्र।

लेखकका बारे

विगत २७ वर्षदेखि यस क्याम्पसमा कार्यरत सरस्वती नेपाल हाल सहप्राध्यापकका रूपमा नेपाली शिक्षा विभागमा अध्यापन गरिरहनु भएको छ। उहाँका आधा दर्जन पुस्तक र केही लेखहरू प्रकाशित भएका छन्। नर्थ बंगाल विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधि गर्नुभएकी उहाँ नेपाली भाषा विज्ञानमा विशेष दखल राख्नुहुन्छ।